

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

РОМАНИНЕЦЬ МАРТА РОМАНІВНА

УДК 340.12

ГЕНЕЗА ІДЕЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПРАВІ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

12.00.12 – філософія права

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Львів – 2012

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Львівському державному університеті внутрішніх справ
МВС України

Науковий керівник доктор юридичних наук, доцент
Гришук Оксана Вікторівна,
Львівський національний університет
імені Івана Франка, професор кафедри теорії
та філософії права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Сливка Степан Степанович,
Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»,
завідувач кафедри теорії та філософії права

кандидат юридичних наук, доцент
Гураленко Наталія Анатоліївна,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
доцент кафедри теорії та історії держави і права

Захист відбудеться «18» травня 2012 року о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.725.02 Львівського державного університету внутрішніх справ за адресою: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Львівського державного університету внутрішніх справ за адресою: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Автореферат розісланий «_11_» квітня 2012 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І.В. Красницький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку суспільства особливої актуальності набуває питання ефективності регулювання суспільних відносин з метою задоволення потреб та інтересів учасників суспільного життя, безперешкодної реалізації їх прав та свобод. Одним із найбільш дієвих засобів, який забезпечує нормальне функціонування суспільства та держави, є правова відповідальність. Завдяки правовій відповідальності стають можливими регулювання та саморегулювання суспільних відносин. Трансформуючись із характеристики особи в особливе суспільне відношення, соціальна відповідальність уможливує існування всіх інших суспільних відносин, оскільки кожне з них виникає і функціонує на засадах відповідальності та взаємовідповідальності його суб'єктів. Кожне суспільство, котре прагне до збереження своєї цілісності і подальшого розвитку, формує правила співіснування його членів – соціальні норми, зокрема правові, а також здійснює контроль за їх виконанням. У цьому контексті відповідальність виявляється двояко: з одного боку, завдяки позитивній відповідальності особа дотримується соціальних норм, з іншого – у випадку порушення вимог соціальних норм виникає негативна відповідальність як реакція суспільства, спрямована на припинення і усунення в подальшому такої поведінки. Така закономірність з необхідністю поширюється і на правову відповідальність як один із видів соціальної відповідальності.

Нормативним підґрунтям правової відповідальності є норма права, хоча глибинними, сутнісними підставами будь-якого виду соціальної відповідальності є участь особи у суспільних відносинах, тобто добровільне обмеження своєї свободи – згода виконувати взяті на себе зобов'язання. Правова відповідальність формується у суспільних відносинах, а згодом закріплюється, формалізується у правових нормах. З іншого боку – закріпивши найбільш бажані для суспільства та держави зразки поведінки, правова норма здійснює регулювання, розвиток та упорядкування суспільних відносин. Так, право виступає не лише мірою свободи, але й мірою відповідальності. Саме тому важливим є дослідження формування та розвитку правової відповідальності як необхідної умови права, а отже свободи, нормального функціонування суспільних відносин та можливості безперешкодної реалізації прав людини. Хоча необхідність дослідження генези правової відповідальності виглядає беззаперечною, проте вона недостатньо вивчена вітчизняними вченими-правознавцями.

Вихідною точкою в дослідженні відповідальності у філософсько-правовому аспекті є вирішення питання про співвідношення свободи і відповідальності, свободи і необхідності, оскільки вони є невіддільними і

найбільш універсальними регуляторами поведінки людини. Свобода виражається в пануванні людини над природою, суспільством, над самою собою, та виявляється в можливості людини приймати різні рішення, котрі оцінюються і порівнюються через призму необхідності, певних умов, потреб та інтересів. Стосовно людини свобода означає не просто можливість вибору вольового, усвідомленого, а, головне, відповідального варіанта поведінки.

Дослідження проблем відповідальності своїм корінням сягає Античності, оскільки перші уявлення про відповідальність знаходимо у творах Гомера, Гесіода, Піфагора, Геракліта, Демокріта, Сократа, Платона, Арістотеля та Епікура. У Середньовіччі проблема відповідальності розглядалась через призму теологічного світогляду у творах Орігена, Пелагія, Аврелія Августина, Боеція, Фоми Аквінського, Ансельма Кентерберійського, П'єра Абеляра, Дунса Скота, Марсилія Падуанського та інших. Гуманістичне тлумачення відповідальності спостерігаємо в працях таких філософів епохи Відродження, як Данте Аліг'єрі, П'єтро Помпонаці, Піко де Мірандола, Еразм Роттердамський, Вернардіно Телезіо та ін. Також філософське розуміння відповідальності знайшло своє місце у працях доби Реформації, зокрема Мартіна Лютера, Ульріха Цвінглі, Жана Кальвіна та ін.

Розвиток філософсько-правових поглядів на ідею відповідальності в епоху Нового часу та Просвітництва спричинив до появи праць таких учених, як Гуго Гроцій, Френсіс Бекон, Самюель Пуфендорф, Томас Гоббс, Джон Локк, Бенедикт Спіноза, Жан-Жак Руссо, Поль Анрі Гольбах, Давид Юм та ін. Філософсько-правова проблема відповідальності у Німецькій класичній філософії розглядалась у працях Еммануїла Канта, Йогана Фіхте, Георга Гегеля, Йогана Гете, Фрідріха Шеллінга, Артура Шопенгауера, Людвіга Фейєрбаха та ін. Розвиток ідеї відповідальності у посткласичній філософії права ХІХ ст. пов'язують із іменами таких учених, як Д. Бентам, Д.С. Мілль, Г. Спенсер, Ф. Енгельс, К. Маркс, К.О. Неволін, В.С. Соловійов, П.І. Новгородцев, С. К'єркегор, Е. Гуссерль, М. Хайдеггер, Г. Марсель, А. Камю та ін.

Розвиток філософсько-правових підходів до відповідальності у філософії ХХ ст. пов'язують з іменами А. Адлера, М.О. Бердяєва, Ф. Гаєка, Х. Йонаса, Г. Кельзена, Х. Ленка, Р. Маккіона, Ж.П. Сартра, Г. Харта, А. Хунінга, С.Л. Франка, Е. Фромма, К. Ясперса та ін. Сучасним дослідженням проблеми соціальної відповідальності присвячені роботи таких учених, як Л.М. Архангельський, Г.С. Афанасьєв, В.П. Борисов, Н.А. Головкин, А.Д. Гойко, Г.А. Голубєва, Л.І. Грядунова, О.Г. Дробніцький, Ю.А. Замошкин, Л.Н. Коган, А.І. Коломак, І.А. Крилова, А.А. Кудінова, Є.В. Левченко, В.Г. Мордкович, Н.С. Мороз, В.С. Марков, А.Ф. Плахотний, А.В. Портнов, Г.Л. Смірнов,

В.М. Соколов, Л.В. Сохань, Н.Д. Табунов, В.М. Терехов, І.П. Торунцов, В.П. Тугаринов, Г.В. Фартухова, В.А. Шабалін, Б.С. Яковлев та інші.

Питання правової відповідальності стали предметом дослідження таких учених, як С.С. Алексєєв, З.А. Астеміров, Б.Т. Базилев, Л.В. Белая, Н.А. Боброва, М.С. Богданова, С.Н. Братусь, Н.В. Вітрук, О.І. Гарасимів, В.М. Горшенєв, В.К. Грищук, Н.Г. Кобець, О.А. Кожевников, М.А. Краснов, З.Г. Крилова, В.Н. Кудрявцев, В.А. Кучінский, Б.М. Лазарев, О.Є. Лейст, Д.А. Ліпінський, Е.А. Лукашева, Н.І. Матузов, А.С. Мордовець, Б.Л. Назаров, П.О. Недбайло, А.О. Осауленко, О.В. Рагузіна, А.А. Собчак, М.С. Строгович, В.А. Тархов, Ф.Н. Фаткуллін, Р.Л. Хачатуров, Е.В. Черних, А.П. Чирков та ін.

Проте комплексного філософсько-правового дослідження формування та розвитку правової відповідальності проведено не було.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації є складовою теми Львівського державного університету внутрішніх справ «Філософсько-правові та теоретично-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (державний реєстраційний номер 0109U007855).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертації є виявлення особливостей поетапного формування та розвитку філософсько-правового розуміння відповідальності у праві.

Для досягнення цієї мети в роботі поставлені такі задачі:

- дослідити формування ідеї відповідальності у філософії Античності;
- розглянути свободу і детермінізм у відповідальності людини в епоху Середньовіччя;
- дослідити гуманістичні уявлення про відповідальність людини у філософії епохи Відродження та Реформації;
- проаналізувати розвиток філософсько-правових поглядів на ідею відповідальності в епоху Нового часу та Просвітництва;
- дослідити філософсько-правову проблему відповідальності у Німецькій класичній філософії;
- розглянути розвиток ідеї відповідальності у філософії права ХІХ ст.;
- проаналізувати розвиток філософсько-правових підходів до відповідальності у філософії права ХХ ст.;
- дослідити правову відповідальність у сучасній філософії та праві.

Об'єктом дослідження є сфера суспільних відносин, в якій виникає і реалізується соціально-правова відповідальність.

Предмет дослідження – зміст та філософсько-правові закономірності генези ідеї відповідальності в праві.

Методи дослідження обрані з урахуванням теми, мети та завдань дисертації. Методологічну основу дослідження становлять положення та

висновки загальної теорії пізнання. В дисертації використані праці з проблем філософії, соціології, психології, теорії держави та права, політичних та правових учень. З урахуванням комплексного підходу до вирішення філософсько-правових проблем у роботі були використані такі методи пізнання: аксіологічний метод став основою запропонованого бачення правової відповідальності; історичний метод дозволив показати генезис правової відповідальності, починаючи з античності й до сьогодення; функціональний метод був використаний під час розкриття змісту правової відповідальності, а також позитивної та ретроспективної її різновидів; формально-логічний метод дозволив сформулювати дефініцію правової відповідальності; за допомогою системно-структурного методу визначено структуру правової відповідальності; методи тлумачення (герменевтики) права застосовувалися під час з'ясування змісту правових норм, які регламентують правову відповідальність.

Комплексне застосування окреслених методів дало можливість сформулювати низку нових, а також таких, що наділені істотними ознаками новизни, наукових положень та пропозицій.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим в Україні монографічним філософсько-правовим дослідженням проблеми формування та розвитку правової відповідальності. У проведеному дослідженні сформульовано положення та висновки, які є новими для філософії права або такими, що наділені істотними ознаками новизни.

Найбільш вагомими серед теоретичних положень, рекомендацій, висновків і пропозицій, сформульованих у дисертації, є такі:

вперше:

- проведено філософсько-правовий аналіз історії формування та розвитку правової відповідальності. Генеза правової відповідальності розглядається як послідовність етапів розвитку правових відносин, які зумовлювались розвитком суспільства на засадах свободи, справедливості та формальної рівності, а також визнання людини найвищою соціальною цінністю;

- доведено, що філософсько-правове розуміння відповідальності на всіх етапах розвитку суспільства пов'язувалось із розумінням сутності людини, її місця, значення та цінності;

- запропоновано авторське визначення правової відповідальності, згідно з яким правова відповідальність – це зумовлена історичними, соціальними та культурно-світоглядними умовами усвідомлена необхідність суб'єкта права виконувати вимоги правових норм, яка забезпечує йому гарантовану суспільством і державою можливість безперешкодної реалізації свободи. Правова відповідальність розглядається як необхідна ознака, характеристика суб'єкта права, котра уможлиблює здійснення правових

відносин та відображає загальний стан взаємовідповідальних відносин у суспільстві;

- запропоновано авторське визначення правової свободи, котра розглядається як можливість поведінки суб'єкта права, яка виникає на підставі правових норм, забезпечується державою і суспільством та обмежується правовою відповідальністю на засадах справедливості та формальної рівності. Свобода без рівної міри, без відповідальності та справедливості перетворюється у свавілля;

удосконалено:

- теоретичні підходи до розуміння значення правової відповідальності; специфіка правової регламентації відповідальності зумовлюється сутністю права, яке розуміється як форма регулювання, впорядкування суспільних відносин між суб'єктами, які є носіями свободи. Справедливість права, як урівноважений взаємозв'язок прав та обов'язків людини та формальна рівність суб'єктів права, зокрема перед вимогами правової норми, визначають зміст правової відповідальності;

- наукові ідеї щодо змістовного наповнення генези правової відповідальності, яка на початкових етапах відштовхувалася від міфологічної, звичаєвої, моральної регламентації, поступово закріплюючись у нормах права. Цьому сприяла зміна світогляду від теологічного до метафізичного, позитивістичного (наукового) та його інтеграція і трансформація на початку ХХ ст. через призму нової філософської парадигми;

- методологію дослідження правової відповідальності, яка розглядається автором як гарантія свободи, котра не обмежується лише позитивним правом, а має своїм підґрунтям право природне. Природне право, яке охоплює моральні та правові цінності, базується на розумінні права як міри свободи і відповідальності, що ґрунтуються на справедливості. Реалізація правової відповідальності забезпечується соціальними засобами (схвалення та осуд), а також заходами держави (заохочення та обмеження). Саме тому автор дотримується застосування терміна «правова відповідальність»;

- комплексний підхід до відповідальності, згідно з яким виокремлено антропологічні, аксіологічні, етичні, онтологічні, гносеологічні та діяльнісні аспекти правової відповідальності;

дістали подальший розвиток:

- положення про те, що мислителі Античності розглядали відповідальність людини через призму свободи, сприймаючи свободу громадянина як відповідальність за свою поведінку. Однак вони не вбачали в кожній людині неповторну індивідуальність, це була свобода абстрактна, слабо зорієнтована на інтереси та потреби людини;

- дослідження розуміння відповідальності у Середньовіччі, що відбувалося під впливом пізніх стоїчних уявлень про мораль у межах етичної

концепції християнства. Це спричинило виникнення релігійної ідеї особистої відповідальності людини за заподіяне нею зло, прийняття внутрішнього самоконтролю, розуміння необхідності передбачувати результати своїх дій та вчинків. Характерною особливістю розуміння відповідальності стала моральна реабілітація людини та утвердження її права на задоволення своїх потреб;

- положення про те, що для представників філософії Ренесансу вище благо містилося у душі людини. Була запропонована нова концепція людини, яка зневажала випадкові блага, була вдоволена доброчесністю, досвідченою у справах та відповідальною;

- дослідження розуміння відповідальності у філософії Реформації, котра запропонувала особисту відповідальність людини перед Богом, без посередництва церкви, що дало можливість поєднати релігію із гуманізмом епохи Відродження;

- положення про те, що філософія Нового часу розширила уявлення про відповідальність людини, що розумілась як усвідомлення людиною важливості або значущості її життя та діяльності. Продовжуючи традиції Відродження, ця епоха визнавала право кожної людини бути вільною від народження, а головним виміром відповідальності на той час визнавалась міра свободи;

- дослідження розуміння відповідальності у Німецькій класичній філософії, котра, підсумувавши окреслені раніше ідеї, запропонувала нове розуміння відповідальності вільної людини-творця через призму діалектики свободи і необхідності;

- положення про те, що у філософії права ХХ ст. на зміну традиційній нормативній етиці обов'язку прийшла етика відповідальності, яка починає розумітися як надійність.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані у дисертації положення можуть бути враховані законодавчим та іншими нормотворчими державними органами України під час удосконалення юридичного права. Такі положення будуть корисні також для правозастосовних (насамперед судових) органів держави. Вони можуть бути використані адвокатами, громадськими правозахисними організаціями, окремими громадянами у процесі реалізації та захисту прав людини, а також для подальших наукових досліджень з цієї проблематики.

Окрім того, матеріали дослідження можуть застосовуватися під час викладання в юридичних та інших гуманітарних навчальних закладах таких курсів, як «Філософія права», «Загальна теорія держави та права», «Соціологія права». Деякі положення роботи 2011–2012 років використовувалися під час проведення занять з курсу «Філософія права», «Загальна теорія держави та права», «Соціологія права» на юридичному факультеті Львівського державного університету внутрішніх справ.

Особистий внесок здобувача. Положення, які викладені в дисертації та виносяться на захист, розроблені автором особисто. Наукові ідеї та розробки, що належать співавторам опублікованих робіт, у дисертації не використовуються. Висновки та положення дисертації повністю самостійні.

Апробація результатів дисертації. Результати досліджень, що включені до дисертації, оприлюднені на міжнародних та національних науково-практичних конференціях, симпозіумах, круглих столах, семінарах. Серед них: IX Міжнародна студентсько-аспірантська наукова конференція «Правова система, громадянське суспільство та держава» (м. Львів, 14–16 травня 2010 р.); II Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених та студентів «Закарпатські правові читання» (м. Ужгород, 29–30 квітня 2010 р.); VII Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Луцьк, 4–5 червня 2010 р.); Міжрегіональний круглий стіл «Проблеми юридичної науки: філософський, теоретичний та історичний аспекти» (м. Львів, 14 квітня 2011 р.); XIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи» (м. Тернопіль, 15 квітня 2011 р.); Всеукраїнська правова науково-практична конференція «Соціологічні та філософські проблеми права очима молодих науковців та практиків» (м. Київ, 20 травня 2011 р.); Міжнародна конференція ЛьвДУВС (м. Львів, 30 вересня 2011 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у чотирьох наукових статтях, які опубліковано у фахових виданнях з юридичних наук, а також у семи тезах виступів на науково-практичних конференціях.

Обсяг і структура дисертації. Структура роботи обумовлена завданнями та предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить 195 сторінок, із них основний текст – 172 сторінки. Список використаних джерел становить 22 сторінки (226 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, з'ясовано стан дослідження проблеми, на розв'язання якої спрямовується науковий пошук, зазначено зв'язок роботи з науковими планами, визначено мету, завдання, об'єкт та предмет дослідження, його наукову новизну та положення, винесені на захист.

Розділ 1 «Антропо-соціальні засади зародження ідеї відповідальності в праві» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 «Формування ідеї відповідальності у філософії Античності» виявлено, що детермінованість суспільством відповідальності людини завжди супроводжувалась, з одного боку, обмеженням її свободи, а з іншого – гарантуванням безперешкодного її здійснення в окреслених суспільством межах. Це виявлялося у балансі прав, свобод та обов'язків людини, а також у гарантуванні правом можливості реалізації цих прав і свобод. Відповідальність розглядалась як обмеження з метою безперешкодної реалізації гарантованої правом свободи. Характерне початковим етапам розвитку суспільства харизматичне за походженням право сили поступово змінювалось спочатку риторичним правом, потім правом догматичним, адміністративним та конституційним – як принципово різними засобами вирішення проблеми відповідальності людини.

У підрозділі 1.2 «Свобода і детермінізм у відповідальності людини в епоху Середньовіччя» встановлено, що Середньовіччя започаткувало суперечності між свободою і детермінізмом, а також запропонувало їх примирення через визначеність подій Богом, однак наділило людину свободою волі. Способом реалізації взаємин Бога і людини, суспільства та людини залишається підпорядкування, яке супроводжується раціональним началом. Середньовічне уявлення про відповідальність усвідомлювалося і здійснювалося як покарання.

У підрозділі 1.3 «Гуманістичні уявлення про відповідальність людини у філософії епохи Відродження та Реформації» виявлено, що філософія епохи Відродження та Реформації стала сполучною ланкою між середньовічним теоцентризмом і науковим мисленням Нового часу, яка супроводжувалась революційними ідеями, спрямованими на внутрішню божественність людини. Було зроблено поворот до античної культурної спадщини, повернуто дослідження у бік гуманізму та антропоцентризму, при цьому заперечувалась і критикувалась схоластика. У той час існувала криза релігійного раціоналізму – це явище виявлялося у відмові підкорення людини божественному порядку життя. Водночас не відкидалася сама ідея Бога, а заперечувався здебільшого середньовічний характер релігійності та була відкинута жорстка детермінація відповідності людини релігійним догмам. Для представників філософії Ренесансу вище благо містилося у душі людини, яка зневажала випадкові блага і вдовольнялася доброчесністю, була відповідальною. Проголосивши рівність усіх носіїв відповідальності, гуманістична філософія цього часу з новою силою порушила питання про природу відносин свободи і відповідальності в суспільстві.

Розділ 2 «Формування ідеї відповідальності у філософії права» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 «Розвиток філософсько-правових поглядів на ідею відповідальності в епоху Нового часу та Просвітництва» доведено, що в епоху Нового часу утверджувалась ідея активності людини у її прагненні пізнання світу та себе, яке вважалось вищим виявом людської духовності та спонукало людину до морального розвитку. Філософія свободи і відповідальності того часу не була однорідною за змістом, однак була об'єднана ідеєю автономії людини. Під впливом християнського індивідуалізму та стоїцизму природне право розглядало людину не як соціальну істоту, а як індивіда. Це передбачало необхідність рівності та свободи в суспільстві.

Філософія Нового часу розглядала відповідальність і свободу як взаємозалежні та взаємозумовлені. Існування свободи доводилося наявністю почуття відповідальності у людини через докори сумління, почуття провини, розуміння неправильності свого вчинку, або ж навпаки, через гордість, задоволення результатами своєї правомірної поведінки, вчасне виконання обов'язку, спокійне сумління. Відповідальність вже не ототожнювалась із покаранням, оскільки це звужувало її сутність.

У підрозділі 2.2 «Філософсько-правова проблема відповідальності у Німецькій класичній філософії» виявлено, що представники Німецької класичної філософії стверджували, що соціальна необхідність створюється самими людьми, формуючи новий підхід до розуміння відносин між загальним і одиничним, людиною і суспільством, до нового розуміння змісту соціальної відповідальності. У цьому випадку принцип розумного підпорядкування вже не міг бути використаним, а тому відповідальність не розумілася як підзвітність.

У підрозділі 2.3 «Розвиток ідеї відповідальності у посткласичній філософії права XIX ст.» визначено, що початок XIX ст. характеризувався розвитком концепції відповідальності крізь призму нового підходу, який полягав у визнанні того, що справді людське в людині не є продуктом саморозвитку, а визначається стосунками з іншими людьми та з буттям у цілому. Водночас, його особливість полягала в переконанні, що здатність до розвитку, відкритість творчим впливам ззовні може бути лише результатом вільного морального рішення самої людини. Відповідальність і свобода починають розумітися крізь призму самовизначення особи.

З іншого боку, в ірраціоналістичних концепціях простежувалося перебільшення значення особливого, неповторного, висунення на перший план чуттєвих аспектів людської свідомості та волі людини. Відчуття неминучості історичних і соціальних катаклізмів, криза традиційних цінностей, поява правового нігілізму супроводжувалась, однак, пошуком нових зразків регламентації правової відповідальності. Посткласична

філософія зруйнувала традиційне уявлення про підлеглий характер взаємодії суспільства і людини, підкресливши в людині творчі властивості.

Розділ 3 «Сучасне філософсько-правове розуміння ідеї відповідальності в праві» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 3.1 «Розвиток філософсько-правових підходів до відповідальності людини у філософії права ХХ ст.» зазначено, що інтерсуб'єктивність як провідний спосіб обґрунтування права в цей час дозволив розкрити поняття відповідальності в онтологічному та антропологічному аспектах. Водночас інтерсуб'єктивний підхід дозволив тлумачити право як таке, що можливе лише за умови моральної відповідальності його суб'єктів.

У підрозділі 3.2 «Філософсько-правове розуміння відповідальності у філософії права ХХІ ст.» виокремлено такі основні аспекти філософсько-правового осмислення правової відповідальності:

- антропологічний аспект правової відповідальності – реалізується через певну концепцію людини, що міститься в основі соціального та правового регулювання, визнання рівня значення і ролі людини у суспільстві;

- аксіологічний аспект правової відповідальності – виявляється через засвоєння людиною соціальних та правових цінностей, що виражається у нормах права;

- етичний аспект правової відповідальності – полягає у тому, що право, зазвичай, закріплює основні етичні цінності, а це призводить до використання серед засобів забезпечення відповідальності людини її суб'єктивних особливостей, зокрема сумління;

- онтологічний аспект правової відповідальності – відображається у суспільних відносинах, де правова відповідальність є зворотнім зв'язком у процесі задоволення потреб та інтересів людини;

- гносеологічний аспект правової відповідальності – передбачає відображення правової відповідальності через засоби пізнання, що формують відповідні вміння та навички у суб'єкта відповідальності;

- діяльнісний аспект правової відповідальності – виявляється у тому, що відповідальність передбачає свідомий контроль людини своєї поведінки та її корегування відповідно до вимог правових норм.

ВИСНОВКИ

Актуальність сформульованої проблеми повністю підтвердилась у ході проведеного наукового дослідження. У дисертаційній роботі сформульовано низку висновків і пропозицій, спрямованих на вирішення наукової

проблеми – визначення філософсько-правових закономірностей формування і розвитку правової відповідальності, шляхом визначення її генези, природи, змісту та значення. Сформульовано основні поняття, що необхідні для викладення філософсько-правової концепції правової відповідальності, – генеза правової відповідальності, правова відповідальність, правова свобода. Серед висновків, що зроблені в дисертації, найбільш загальними і важливими є такі:

1. Представники класичної філософії права пов'язували поняття відповідальності, права та свободи, хоча й тлумачили їх відповідно до історичних, культурних, релігійних та ментальних особливостей суспільства, представниками якого вони були, а також власних методологічних підходів, уявлень та переконань. Визначальними, однак, залишались проблеми індивідуальної відповідальності, взаємозв'язку відповідальності та свободи, взаємозв'язку відповідальності і права, підстав природного права, взаємозв'язку природного та позитивного права, взаємозалежності прав та обов'язків, значення правової відповідальності для нормального розвитку суспільства та держави.

Формування раціонально-логічних, філософських, а пізніше наукових способів підходу до навколишнього світу надали розвитку ідеї відповідальності теоретичну та філософську основи. Античні мислителі розглядали відповідальність людини крізь призму свободи, сприймаючи свободу громадянина як відповідальність за свою поведінку, однак вони не вбачали в кожній людині неповторну індивідуальність. Це була свобода абстрактна, мало зорієнтована на інтереси та потреби людини.

2. У Середньовіччі під впливом пізніх стоїчних уявлень про мораль у межах етичної концепції християнства виникає релігійна ідея особистої відповідальності людини за заподіяне нею зло, як прийняття внутрішнього самоконтролю, розуміння необхідності передбачувати результати своїх дій та вчинків. Крім того, християнство здійснило переворот у ставленні до людини, проголосивши рівність людей перед єдиним Богом незалежно від соціального становища і національності. Характерною особливістю розуміння ідеї свободи і відповідальності того часу стала моральна реабілітація людини, обґрунтування її суверенності як морального суб'єкта і утвердження її права на задоволення своїх потреб.

3. Для представників філософії Відродження гідною визнавалась людина, яка була відповідальною та добродешною. Проголосивши рівність усіх носіїв відповідальності, гуманістична філософія цього часу з новою силою порушила питання про природу відносин свободи і детермінізму, свободи і відповідальності в суспільстві. Гуманізм вніс вирішальну лепту й у розвиток Реформації, найважливішою ідеєю якої стала особиста відповідальність

людини перед Богом – без посередництва церкви. Це дало можливість поєднати релігію із гуманізмом епохи Відродження.

4. Філософія Нового часу розширила уявлення про відповідальність людини, що розумілась як усвідомлення людиною важливості або значущості її життя та діяльності. Продовжуючи традиції Відродження, ця епоха визнавала право кожної людини бути вільною від народження. Головним виміром відповідальності на той час визнавалась міра свободи. Проте принцип підлеглості людини суспільству зберігався. Це спричинило розуміння відповідальності як підзвітності. У цей час утверджувалась ідея активності людини у її прагненні пізнання світу та самої себе, яке вважалось вищим виявом людської духовності та спонукало людину до морального розвитку. Філософія свободи і відповідальності того часу не була однорідною за змістом, однак була об'єднана ідеєю автономії людини. Під впливом християнського індивідуалізму та стоїцизму природне право розглядало людину не як соціальну істоту, а як індивіда. Це передбачало необхідність рівності та свободи в суспільстві.

5. Німецька класична філософія, підсумувавши ідеї Нового часу, запропонувала нове розуміння відповідальності вільної людини. Філософська проблема діалектики свободи і необхідності стала важливою методологічною основою розуміння феномена відповідальності. Філософи тієї доби доводили, що свобода, яка розглядається за межами необхідності, породжує не відповідальність, а свавілля та вседозволеність. Отже, чим важливішою є соціальна роль особи, тим вищою повинна бути її соціальна відповідальність і у розумінні усвідомлення значущості своєї діяльності, і щодо тих несприятливих наслідків, які повинні наставати в результаті діянь, котрі суперечать соціальним вимогам.

6. ХІХ ст. охарактеризувалось розвитком концепції відповідальності крізь призму нового підходу, який полягав у визнанні того, що справді людське в людині не є продуктом саморозвитку, а визначається стосунками з іншими людьми та з буттям у цілому. Водночас, його особливість полягала в переконанні, що здатність до розвитку, відкритість творчим впливам ззовні може бути лише результатом вільного морального рішення самої людини. Відповідальність і свобода починають розумітися крізь призму самовизначення особи.

7. Відповідальність людини за іншого або перед іншим виявляється, коли людина усвідомлює моральну залежність від іншого (людини, суспільства, природи і т.д.). У такій взаємозалежності розкривається сутність відповідальності у ХХ ст., що стало епохою нового осмислення цілей людського буття, спрямованого в майбутнє. На зміну традиційній нормативній етиці обов'язку приходить етика відповідальності, яку починають розуміти як

надійність. Водночас, проблема відповідальності продовжує розглядатись у розрізі свободи та тісно пов'язана з вибором людини і з відповідальністю за його реалізацію.

8. Розглядаючи проблему відповідальності в контексті свободи, слід підкреслити, що свобода не може бути безвідповідальною. Відповідальність обмежує свободу, оскільки людина не завжди здатна оцінити свої можливості. Тому суспільство і держава створюють чіткі правила поведінки (моральні, правові норми), котрі, з одного боку, захищають людину, а з іншого – утримують її від порушень свободи і прав інших людей. Такі правила не повинні бути зорієнтовані лише на свободу, а мають урахувати моральні цінності суспільства, його традиції, ментальність, релігійні та культурні особливості.

Свобода розглядається як соціально-правова цінність, ідеал, мета розвитку суспільства, зміст та сутність якої становлять права та свободи людини і громадянина. Свобода тлумачиться як основа загального блага, тому індивідуальна свобода обмежується відповідальністю, щоб забезпечити соціальну, правову свободу. Підставою такої свободи є право, яке, через взаємозв'язок з відповідальністю, і уможливлює існування свободи. Не заперечуючи важливості інших соціальних норм у гарантуванні свободи, навпаки, підкреслимо, що увесь комплекс соціальних норм забезпечує свободу, проте найбільш дієвими з них є норми права, оскільки чітко окреслюють її межі, встановлюють формально обов'язкові правила поведінки, можна сказати, формалізують відповідальність.

Правова свобода – можливість поведінки суб'єкта права, яка виникає на підставі правових норм, забезпечується державою і суспільством та обмежується правовою відповідальністю на засадах справедливості та формальної рівності. Свобода без рівної міри, без відповідальності та справедливості перетворюється на свою протилежність – свавілля, а право – на безправ'я.

Природне право, яке охоплює моральні та правові цінності, базується на розумінні права як міри свободи і відповідальності, що ґрунтуються на справедливості. Ідея справедливості передбачає визнання пріоритету загальнолюдських цінностей та реалізується у суспільних (правових) відносинах між формально рівними суб'єктами права. Справедливість у праві є критерієм оцінки суспільних відносин та вказує на співмірність співвідношення відповідальності і свободи суб'єктів права.

Правова відповідальність розглядається як зумовлена історичними, соціальними та культурно-світоглядними умовами усвідомлена необхідність суб'єкта права виконувати вимоги правових норм, яка забезпечує йому гарантовану суспільством і державою можливість безперешкодної реалізації

свободи. Правова відповідальність є необхідною ознакою суб'єкта права, котра робить можливим здійснення правових відносин та відображає загальний стан взаємовідповідальних відносин у суспільстві.

Вихідною точкою у формуванні правової відповідальності є особа, суб'єкт права, яка реалізує її однаково і через права, і через обов'язки у конкретних правовідносинах. Отже, право стає мірою відповідальності особи, забезпечуючи кожному суб'єкту права рівну міру свободи і відповідальності, що розкриває ідею справедливості права. Справедливість правової відповідальності розглядається як засіб, котрий врівноважує поведінку особи з вимогами правових норм: правомірна поведінка тягне за собою схвалення, заохочення, а протиправна поведінка – осуд, стягнення, обмеження в правах.

Правова відповідальність є гарантією ефективності права, оскільки наділена дієвими правовими засобами впливу на суб'єктів права. Кінцевою метою правової відповідальності є дієвість права, а отже, впровадження в соціальну практику відповідних соціально-правових цінностей, забезпечення соціального порядку, а в підсумку – належне забезпечення потреб та інтересів суб'єктів права.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Штокало М.Р. [Романинець М.Р.] Історико-правові аспекти формування та розвитку ідеї відповідальності в епоху Античності та Середньовіччя / М.Р. Штокало // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – Львів, 2011. – Вип. 2. – С. 82–93.

2. Штокало М.Р. [Романинець М.Р.] Філософсько-правова проблема відповідальності у Німецькій класичній філософії / М.Р. Штокало // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 494–504.

3. Штокало М.Р. [Романинець М.Р.] Розвиток філософсько-правових поглядів на відповідальність в епоху Нового часу / М.Р. Штокало // Науковий вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ, 2011. – Вип. 8 (спецвипуск). – С. 173–182.

4. Штокало М.Р. [Романинець М.Р.] Розвиток філософсько-правових уявлень про відповідальність у філософії права ХХ ст. / М.Р. Штокало // Право і суспільство: науковий журнал Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – Дніпропетровськ, 2011. – Вип. 5. – С. 35–42.

5. Штокало М.Р. [Романинець М.Р.] Позитивна юридична відповідальність: філософсько-правові аспекти / М.Р. Штокало // Правова

система, громадянське суспільство та держава: тези доповідей ІХ Міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції (м. Львів, 14–16 травня 2010 р.). – Львів: Юридичний факультет ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – 348 с. – С. 13–14.

6. Штокало М.Р. [Романинець М.Р.] Юридична відповідальність як вид соціальної відповідальності: філософсько-правові засади / М.Р. Штокало // Закарпатські правові читання: матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та студентів (м. Ужгород, 29–30 квітня 2010 р.): у 2-х т. – Ужгород: ЗакДУ, 2010. – Т. 1. – 300 с. – С. 82–84.

7. Штокало М.Р. [Романинець М.Р.] Ідея відповідальності в античній філософії / М.Р. Штокало // Актуальні питання реформування правової системи України: збірник наукових статей за матеріалами VII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 4–5 червня 2010 р.). – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2010. – 716 с. – С. 22–23.

8. Штокало М.Р. [Романинець М.Р.] Філософсько-правові особливості юридичної відповідальності як виду соціальної відповідальності / М.Р. Штокало // Проблеми юридичної науки: філософський, теоретичний та історик: матеріали міжрегіонального круглого столу (м. Львів, 14 квітня 2011 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 244 с. – С. 235–237.

9. Штокало М.Р. [Романинець М.Р.] Зародження та розвиток ідеї відповідальності в епоху Античності / М.Р. Штокало // Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи: збірник тез доповідей на XIII Всеукраїнській науково-практичній конференції (м. Тернопіль, 15 квітня 2011 р.). – Тернопіль: Тернопільський національний економічний університет, 2011. – С. 105–107.

10. Штокало М.Р. [Романинець М.Р.] Філософські аспекти позитивної юридичної відповідальності / М.Р. Штокало // Соціологічні та філософські проблеми права очима молодих науковців та практиків: матеріали Всеукраїнської правової науково-практичної конференції (м. Київ, 20 травня 2011 р.). – К., 2011. – С. 16–17.

11. Штокало М.Р. [Романинець М.Р.] Ідея відповідальності у Німецькій класичній філософії: філософсько-правовий вимір / М.Р. Штокало // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства: тези доповідей учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (м. Львів, 30 вересня 2011 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ. – 283 с. – С. 269–271.

12. Штокало М.Р. [Романинець М.Р.] Окремі аспекти розвитку ідеї відповідальності у філософії Античності / М.Р. Штокало // Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи: тези доповідей міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції (м. Львів, 6–8 травня 2011 р.). – Львів: Юридичний факультет ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. – С. 17–18.

АНОТАЦІЯ

Романинець М.Р. Генеза ідеї відповідальності в праві: філософсько-правовий вимір. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Львівський державний університет внутрішніх справ МВС України, Львів, 2012.

Філософсько-правове розуміння генези ідеї відповідальності в праві осмислено на тлі становлення і розвитку філософсько-правової думки, в контексті різних інтерпретацій відповідальності з урахуванням історичних особливостей еволюції права та акцентуванням на сутнісних характеристиках відповідальності та її співвідношенні із свободою й справедливістю. Правова відповідальність розглядається як зумовлена історичними, соціальними та культурно-світоглядними умовами усвідомлена необхідність суб'єкта права виконувати вимоги правових норм, яка забезпечує йому гарантовану суспільством і державою можливість безперешкодної реалізації свободи. Вихідною точкою у формуванні правової відповідальності є особа, суб'єкт права, яка реалізує її однаково і через права, і через обов'язки у конкретних правовідносинах. Результати дослідження засвідчують, що право є мірою відповідальності особи, забезпечуючи кожному суб'єкту права рівну міру свободи і відповідальності, що розкриває ідею справедливості права.

Ключові слова: відповідальність, особа, свобода, право, правова відповідальність, правова свобода, справедливість.

АННОТАЦИЯ

Романинец М.Р. Генезис идеи ответственности в праве: философско-правовое измерение. – На правах рукописи.

Диссертация на получение научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.12 – философия права. – Львовский государственный университет внутренних дел МВД Украины, Львов, 2012.

Философско-правовое понимание генезиса идеи ответственности в праве осмыслено на фоне становления и развития философско-правовой мысли, в контексте разных интерпретаций ответственности, учитывая исторических особенностей эволюции права и акцентируя на сущностных характеристиках ответственности и ее соотношения со свободой и справедливостью. Правовая ответственность рассматривается как предопределенная историческими, социальными и культурно мировоззренческими условиями осознанная необходимость субъекта права выполнять требования правовых норм, которое

обеспечивает ему гарантированную обществом и государством возможность беспрепятственной реализации свободы. Правовая ответственность является необходимым признаком субъекта права, который делает возможным осуществление правовых отношений и отображает общее состояние взаимно ответственных отношений в обществе.

Основными аспектами философско-правового осмысления правовой ответственности является: антропологический аспект правовой ответственности реализуется через определенную концепцию человека, который рассматривается как основа социального и правового регулирования; аксиологический аспект правовой ответственности проявляется через усвоение человеком социальных и правовых ценностей, находящих свое выражение в нормах права; этический аспект правовой ответственности заключается в том, что право, обычно, закрепляет основные этические ценности, а это приводит к использованию среди средств обеспечения ответственности человека его субъективных особенностей, в частности совесть; онтологический аспект правовой ответственности находит свое проявление в общественных отношениях, где правовая ответственность есть обратном связью в процессе удовлетворения потребностей и интересов человека; гносеологический аспект правовой ответственности предусматривает отображение правовой ответственности через средства познания, которые формируют соответствующие умения и навыки у субъекта ответственности; деятельный аспект правовой ответственности проявляется в том, что ответственность предусматривает сознательный контроль человека своего поведения и его корректирования в соответствии с требованиями правовых норм.

Свобода рассматривается как социально-правовая ценность, идеал, цель развития общества, содержание и сущность которой составляют права и свободы человека и гражданина. Свобода объясняется как основа общего блага, потому индивидуальная свобода ограничивается ответственностью, чтобы обеспечить социальную, правовую свободу. Основанием такой свободы является право, которое, через взаимосвязь с ответственностью, и делает возможным существование свободы. Не отрицая важность других социальных норм в гарантировании свободы, напротив, подчеркнем, что весь комплекс социальных норм обеспечивает свободу, однако наиболее действенными из них являются нормы права, поскольку четко очерчивают ее пределы, устанавливают формально обязательные правила поведения, можно сказать, формализуют ответственность. Правовая свобода рассматривается как возможность поведения субъекта права, которое возникает на основании правовых норм, обеспечивается государством и обществом и ограничивается правовой ответственностью на принципах справедливости и формального равенства. Свобода без равной меры, без ответственности и справедливости превращается в свою противоположность – своеволие, а право – на бесправие.

Правовая ответственность является гарантией эффективности права, поскольку наделенная действенными правовыми средствами влияния на субъектов права. Конечной целью правовой ответственности является действенность права, следовательно, внедрение в социальную практику соответствующих социально-правовых ценностей, обеспечения социального порядка, а в конечном счете – надлежащее обеспечение потребностей и интересов субъектов права. Правовая ответственность и свобода должны рассматриваться как ориентиры развития общества и государства. Если в процессе реализации своей свободы субъект права игнорирует ответственность, то это с неизбежностью приводит к отрицанию всех правовых ценностей, делает невозможным правопорядок и нормальное функционирование общества. Именно поэтому заданием современного правового демократического государства является обеспечение надлежащего уровня ответственности субъектов права как правовыми (правовые нормы), так и не правовыми средствами (воспитание, учеба, повышение уровня культуры).

Ключевые слова: ответственность, лицо, свобода, право, правовая ответственность, правовая свобода, справедливость.

ANNOTATION

Romanynets M. Genesis of the idea of responsibility in law: philosophical and legal aspects. – Manuscript rights reserved.

The thesis for the degree of the Candidate of law in specialty 12.00.12 – Philosophy of Law. – Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, 2012.

The philosophical and legal understanding of the genesis of the idea of responsibility in law interpreted against the background of the formation and development of philosophical and legal thought in the context of different interpretations of responsibility with regard to historical features of the evolution of law and its focus on the essential characteristics of responsibility and its relationship with freedom and justice. Legal liability is considered as due to historical, social and cultural-attitudinal terms of perceived need to comply with the subject of the law, which provides him guaranteed by the state and society without hindrance of freedom. The starting point in shaping the legal liability is a person, entity that implements it, as by law, so by the specific legal responsibility. The results show that law is largely the responsibility of the person providing each entity the right to equal degree of freedom and responsibility, which reveals the idea of justice law.

Key words: responsibility, person, freedom, law, liability, legal freedom, justice.